

ZIMO KRUTAJ

**GJUHA E TEKSTIT SI SEMIOTIKË E KULTURËS NË VEPRËN
KULTURA DHE BUMI TË LLOTMANIT**

“Realiteti është rreptësisht i kufizuar nga
ligje të shkakësisë logjike, ndërsa arti
është domen i lirisë.”

J. Lotman

Jurij Llotmani, autoritet i padiskutueshëm në studimet moderne të letërsisë, gjuhësisë, artit e kulturologjisë, kontributin e vet më të rëndësishëm e më të thukët e ka në fushën e semiotikës. Idetë dhe punimet e tij shkencore, prej vitesh, janë pika referimi për shkolla e semiologë të njohur në mbarë botën. Prej tyre njihet dhe përmendet për vlerat e njëmendëta e ndikimin në zhvillimet e disiplinës së semiologjisë vepra “Struktura e tekstit poetik” (Moskë, 1970) e cila mbahet si tekst themeltar i metodologjisë së kërkimit letrar sipas metodës semiologjike. Vepra të tjera të këtij autori si “Semiosfera”(1984), “Jeta e A. S. Pushkinit”, “Semiotika e kinemasë” etj., të njohura e të përkthyer në gjuhë të ndryshme, shërbejnë si tekste bazë për analiza letrare strukturore e semiotike.

“Kultura dhe Bumi” është vepra e fundit e Llotmanit dhe si e tillë përmban idetë më përfaqësuese e më të qenësishme, analiza e koncepte që i ofrojnë lexuesit një këndvështrim të ri për kulturën, letërsinë, artin, për sistemet kulturore, gjuhën, kodet, marrëdhëniet, proceset e dinamikën e tyre. Në këtë libër rimerret e thellohet konceptimi origjinal lotmanian i semiosferës dhe i kulturës si një tërësi tekstesh e ligjërimesh, ku rëndësi të dorës së parë merr përfundimi se “mendimi artistik shprehet përmes një bashkëlidhjeje strukturore që përfshin të gjitha nivelet e tekstit...”¹. Ideja e hershme e Mukarovskit, që “në kuadrin e Shkollës së Pragës, qysh nga viti 1934, e përcakton artin si *fakt semiologjik*... tek i cili merr përparësi funksioni *komunikativ*, u bë ide zotëruese në punimet e studiuesve të shkollës së Tartusë, përfaqësues kryesor i të cilës ishte Jurij Llotmani.”²

¹ M. P. Pozzato, *Semiotika e tekstit*, (përktheu nga origjinali Dhurata Shehri), SHBLU, Tiranë, 2005, f. 143.

² Shih J. Bessiere, E. Kushner, R. Mortier, J. Weisberger, *Storia delle poetiche occidentali*, Meltemi editore, Roma, f. 439.

Në brendësi të veprës “Kultura dhe bumi”, siç pohon studiuesi Agron Tufa, “Llotmani ka kryer një analizë të hollë të një radhe të tërë kulturash, duke na dhënë modele të mrekullueshëm të tipologjisë së kulturave dhe duke krahasuar gjuhët e tyre... Llotmani analizon mekanizmin e rastësisë së kulluar, “të shpërthimit, të revolucionit, mekanizmin e “turbullirës”, atë e tërheq koncepti i kaosit dhe rregullit, i gjasës dhe i fatalitetit.”³

Mbështetur në idetë dhe teorinë e semiosferës të formësuar në studimet e tij të mëparshme, si një perspektivë e mëvetësishme mes dy traditave kryesore semiotike perëndimore (Pierce – Morris dhe Sosyr) Llotmani, në ndryshim nga termi “Enciklopedi” i Umberto Ekos, e koncepton tërësinë e përgjithshme të kulturës jo më “një depozitë nocionesh e besimesh, por një bashkësi e madhe nënbashkësish kulturore (të konceptuara si tekste) që bashkëjetojnë të ndara, ose ndërkalen te njëri-tjetri, ose hyjnë në marrëdhënie të ndërsjellë duke u modifikuar, ndonjëherë edhe duke “shpërthyer” gjatë takimit të ndërsjellë, pra duke u riorganizuar sikur të ishin organizma të gjallë... Prej kësaj rrjedh dhe titulli i librit të famshëm të Llotmanit “Kultura dhe bumi”, nënvizon studiuesja M. P. Pozzato.

Edhe pse e ndarë në 20 kërç apo pjesë, vepra është konceptuar si një e tërë ku idetë, çështjet, problematikat e konceptet, ndërthuren e ilustrohen me shembuj domethënës, që u nënshtrohen vërtetimit, shqyrtimeve e analizave strukturore e kuptimore, në përjasje e marrëdhënie shumëplanëshe me njëra-tjetrën. Që në krye të herës, te parashtrësia “Shtrimi i problemit”, Llotmani tërheq vëmendjen e lexuesit mbi çështjet thelbësore (“rrënjësore”, siç i quan ai) që janë në themel të çdo sistemi semiotik: E para, marrëdhëniet me jo-sistemin, me botën që shtrihet përtej caqeve të tij dhe, e dyta, marrëdhëniet e statikes me dinamiken, nga e cila një sistem zhvillohet duke ruajtur identitetin. Nëse do të shprehemi me fjalët e autorit, çështja e dytë mund të “formulohet kështu: në ç’mënyrë ky sistem mund të zhvillohet duke mbetur vetvetja”.⁴ Duke shfrytëzuar idetë e Kantit, Llotmani përcakton dy shkallë të objektivitetit: bota që i përket gjuhës dhe bota që shtrihet përtej caqeve të gjuhës. Më tej, autori trajton marrëdhëniet mes shumësisë dhe njëjtësisë si shenja themelore të kulturës, ndarjen e realiteteve logjike dhe historike, sjelljes atipike, individuale (anormale) dhe qëndrimit a sjelljes kolektive normale. Këto të fundit lindin një sistem unik ku realizohen si dy aspekte të pandara të një njësie. Theksohet gjithashtu rëndësia fundamentale e përkthimit, realiteti jashtëgjuhësor duhet menduar si një gjuhë dhe që kësaj, përcaktimi i përmbajtjes është, në thelb, përkthimi nga një gjuhë në tjetrën.

³ Në J. Llotman, *Kultura dhe bumi*, (përktheu nga origjinali Agron Tufa, Botime “Pika pa sipërfaqe”, Tiranë (pa vit botimi), f. 15.

⁴ Po aty, faqe 17.

Çështje të gjuhës, kodit, komunikimit, e sidomos të ndërprerjes së hapësirës gjuhësore të folësit e dëgjuesit shqyrtohen te pjesa “Sistemi me një gjuhë”. Pikërisht hapësira e ndërprerjes bëhet bazë e natyrshme për komunikim. Ndërsa në kreun e titulluar “Procesi gradual”, Llotmani ndalet imtësisht te kundërvënia *lëvizje e pandërprerë – e paparashikueshme*, që shfaqet në cilësinë e *shpërthimit*. Edhe pse i kushton rëndësi shpërthimit, kurrsesi ai nuk shpall se kjo është e vetmja rrugë për te risia. “Sfera të tëra të kulturës mund ta realizojnë shtytjen e tyre vetëm në formën e lëvizjeve graduale”. Me shembujt që sjell nga zhvillimi i shkencës dhe i teknikës, i sferës së marrëdhënieve sociale, nga zhvillimi i historisë dhe i kulturës, artit e letërsisë, Llotmani i mëshon idesë së antitezës së proceseve shpërthyeshe dhe graduale (raportet gjeni - talent, shembulli i Bjelinskit për moskuptimin dhe padobinë e veprës së gjeniut për bashkëkohësit). Dinamika e zhvillimit kulturor është e tillë që, shpërthimet në disa shtresa (pjesë) të saj mund të gërshetohen me zhvillime graduale ndër të tjera shtresime. Ide të tilla lidhen me konceptet e ndërprerjes dhe pandërprerjes, zanafillën e etapave shpërthyeshe, idetë eskatologjike etj. Llotmani thekson se proceset graduale dhe shpërthimet nuk duhen parë vetëm si faza që ndjekin njëra-tjetrën, por edhe si dinamika që zhvillohen në një hapësirë sinkronike. Studiues të ndryshëm kanë pohuar se nëse proceset shpërthyeshe sigurojnë inovacionin (risinë), proceset graduale sigurojnë vazhdimësinë. Po ashtu është nënvizuar dobia e trajtimit të raporteve të ndërlikuara midis teksteve e studimeve letrare dhe studimeve kulturore bashkëkohore, pasi “studimet letrare mund të fitojnë kur letërsia studiohet si një praktikë kulturore e veçantë, dhe veprat janë të lidhura me ligjërimi të tjera”⁵. Realiteti i sotëm kulturor dhe studimet mbi të vërtetojnë aktualitetin, vlerën dhe rëndësinë e teorisë vizionare të Jurij Llotmanit. “Duhet thënë, së fundi, se gjithë rrugëtimi intelektual i Llotmanit dhe, veçanërisht studimet e tij të fundit [Llotman, 1993] (është fjala për veprën “Kultura dhe bumi” – shënimi im, Z. K.) duket se janë ngushtësisht të lidhura me studimet kulturore të sotme dhe mjete për të përballuar disa prej temave më të rrahura aktuale. Le të mendojmë për refleksionet e zhvillimit të kulturave në kohë, për përkthimin dhe ndeshjen midis sistemeve të ndryshme kulturore, për procesin e kulturës në përgjithësi dhe, përsëri, për çështjet e “emocioneve kulturore” e të “shpërthimit” të ndjenjës, apo tensioni dinamik midis momenteve të nxehta konfliktuale e pasionale, pasojat e tyre shoqërore dhe strukturën e kuptimit të tyre, të cilat do të mund të jenë shumë të dobishme për të analizuar e kuptuar botën e sotme.”⁶

⁵ Xh. Kaller, *Teori letrare - Një hyrje shume e shkurtë*, Sh. B. “Era”, Prishtinë, 2001, f. 56.

⁶ I. Pezzini e F. Sedda, *Semiosfera* në www.culturalstudies.it: Vi è da dire infine che tutto il percorso intellettuale di Lotman, e i suoi ultimi saggi in particolare

Në librin “Kultura dhe bumi” janë të shumtë, por, pak të thuash, domethënës, shembujt e zgjedhur me kujdes nga tekste e sfera të ndryshme kulturore. Për arsye parapëlqimi (por edhe të hapësirës së kufizuar të këtij punimi) po ndalemi vetëm në dy prej tyre:

1. Nga “Pikëprerja semantike si shpërthim kulturor”⁷ duam të veçojmë si një shembull të përkryer të krahasimit, analizës së thellë të tekstit e sintezës përgjithësuese, trajtimin e mëvetësishëm të dukurisë së tendosjes, ekzaltimit krijues, që rëndom përcaktohet si *frymëzim*. Më një anë, Llotmani paraqet pikëpamjen e Pushkinit “...frymëzimi duhet në poezi po aq sa dhe në gjeometri”, dhe “tendosja nuk i kundërvihet logjikës”, pasi, sa më i lartë niveli i Dijes aq më shumë i afrohem i pakuptueshmes. Më anë tjetër, përqendrohet te poezia “Artisti” e Bllokut, duke e sjellë të plotë për lexuesin. Në këtë poezi, sipas Llotmanit, frymëzimi përshkruhet “si një tendosje madhështore që e shképut njeriun nga sferat e logjikës në sferat e krijimtarisë së papritur”⁸ Një nga një, “me një përpikëri të rreptë, pothuaj terminologjike,” (i lejuam vetes të parafrazonim thënien e studiuesit për poetin)) i zbulon dhe i analizon Llotmani shkallët (shtresat) kuptimore dhe nënkuptimore të poezisë së Bllokut: Shtresa e jashtme (bota), shtresa tjetër bota e “unit” poetik, e treta, bota poetike “e kredhur në gjumë”. Studiuesi thekson se për poetin kjo është bota tingullore, që duhet të shprehë me fjalë përtej fjalëve logjikën. Asgjë nuk është jashtë vëmendjes së Llotmanit. Ai nënvizon qëllimin magjistrat të poetit të sendërtuar në pyetjen e Zhukovskit “Vallë, është e kapshme për shprehjen e pashprehshmja?!” Më tej bën objekt shqyrtimi fjalët, fjalitë, vargjet, konstruktet sintaksore, botën e shenjave, zhdukjen e së tashmes në orën, minutën, ditën, çastin e pikut të frymëzimit, jo si ekzaltim apo emfazë, por si qartësi sipërane. Vetëdija e poetit (dhe e jona) shpërngulet nga e shkuara në të ardhmen. Llotmani arrin të na bindë se poeti ia ka dalë mbanë, ka arritur të shprehë të *pashprehshmen*, ka mbërritur përtej kufijve të kuptimit. Sipas tij, gjithë procesi i krijimit është përkthim, riprodhohet si tendosje që e bën të papërkthyeshmën të përkthyeshme. Pas kësaj analize, Llotmani e ka të lehtë të

(Lotman 1993) sembrano essere ricchi di connessioni con gli studi culturali attuali e di strumenti per affrontare alcuni dei temi oggi più dibattuti. Pensiamo alle riflessioni sullo sviluppo nel tempo delle culture, sulla traduzione e l'incontro fra sistemi culturali diversi, sulla processualità della cultura in generale, e ancora le questioni delle “emozioni culturali” e dell’“esplosione” del senso, ovvero la tensione dinamica fra momenti altamente conflittuali e passionali, i loro effetti sociali e la costruzione del loro senso, che potrebbero essere di grande utilità per analizzare e capire il mondo odierno.

⁷ J. Lotman *Kultura dhe bumi*, vep. e cit. f. 39.

⁸ Po aty, f. 40.

mbërrijë përfundimin se kundërvënja e qëndrimeve të Pushkinut e Bllokut lidhur me frymëzimin zbulon se është fjala për momentin e paparashikueshëm të shpërthimit. Të tilla janë hapësirat semiotike që Llotmani na i paraqet si pikëprerje shumështrësore e teksteve të ndryshme. Kjo është formësuar si një shtresë e përcaktuar nën të cilën gjendet shtresa e realitetit. Të dyja këto shtresa formojnë semiotikën e kulturës dhe, përtej saj, realiteti që gjendet jashtë kufijve të gjuhës.⁹

2. Shembullin e dytë e zgjedhëm nga kreu “Figura e përmbysur” aty ku trajtohen subjektet e përmbysura, kryesisht në tekstet satirike apo raste të tjera, si poetika e Suiftit. Është nga kapitujt më të gjerë të librit ku spikat trajtimi i kontradiktave nga këndvështrimi i dinamikës së kulturës (rasti i Ivanit të Tmerrshëm i vëzhguar hollësisht si dukuri e semiotikës së kulturës). Marrëdhënia e Cvetajevës me Pasternakun është një përballje ku “Unë” femëror merr tipare e cilësi mashkullore. Llotmani ndalet në atributet e poetes që janë krejt “burrërore”, në receptimin prej saj të poezisë si punë dhe mjeshtëri; ajo tallet me feminilitetin “cicërimë”, me “vulgaritetin vulgar të pavdekësisë” (varg i Cvetajevës) dhe, në analizën e studiuesit peshon vlerësimi maksimal i poetes për kohën e punës, “e cila është e vetmja ekzistencë e patjetërsueshme”.¹⁰ Nga ana tjetër, feminiliteti i poezisë së Pasternakut “e përthith botën në vetvete.” Ai njësohet me të huajën. Përcaktimi i studiuesit se Pasternaku ka si fitore faktin se “është i mundur prej të gjithëve” na kujton, për aq sa mund të qëndrojë krahasimi, idenë e fitores në disfatë, të mishëruar në veprën “Plaku dhe deti” të Ernest Heminguejit. Për Cvetajevën dhe Ahmatovën Llotmani vëren se, edhe pse e shpallën me të madhe muzën femërore të poezisë së tyre, ato ligjëruan si *poetë*, jo si poetë.

Në punimet e tij më të hershme Llotmani e sheh vlerën e çdo teksti edhe në raport me kontekstin kulturor, por “në të njëjtën kohë, çdo tekst përmban një *model të botës* me të cilin merr pjesë në rrafshin e përgjithshëm kulturor”.¹¹ Në këtë vepër të Llotmanit shohim të realizohet me argumente thellësisht shkencorë e artistikë koncepti origjinal i autorit për një kahje e zgjerim pa kufi të nocionit të tekstit, deri në semiotikë të kulturës. Shndërrimi i sistemeve bëhet sipas procedurave apo shtytjeve të brendshme, ose duke u nisur nga ndikimi i faktorëve të jashtëm. Ndikimi i jashtëm ka pasoja të ndryshme në sistemet binare dhe në ato ternare. Tipik për këtë të fundit është rasti i ndërfitjes së frëngjishtes në gjuhën e aristokracisë (dhe të letërsisë) ruse të fundshekullit XVIII – fillimit të shekullit XIX, trajtuar gjerësisht nga autori. Më tej shembulli i modelit binar që u mbështet nga teoricienët e marksizmit për karakterin domosdoshmërisht shpërthyes të kalimit nga kapitalizmi në

⁹ Po aty, f. 45.

¹⁰ Po aty, f. 155.

¹¹ F. Muzzioli, *Le teorie della critica letteraria*, NIS, Roma 1994, f. 104.

socializëm, dëshmon se një gjë e tillë do të ngrihej “mbi gjëmadhat e botës së vjetër”, jo në brendësi të zhvillimit të mëparshëm historik.

Siç u përpoqëm të vëmë në dukje në këtë punim, analizat e përfundimet e Llotmanit, në veprën “Kultura dhe bumi”, “e zgjerojnë perspektivën semiotike drejt kulturologjisë” duke dëshmuar edhe një herë “intuitën strukturaliste: më shumë se varietetit të shfaqjeve i duhet kushtuar vëmendje asaj që fshihet “poshtë” dukurive”¹². Vetë Llotmani duket se e konfirmon shkoqur këtë përfundim në punimin e tij “Mbi natyrën e artit”: “Ai (arti) na jep aventurën e rrugëve të papërfunduara, domethënë, të asaj që nuk ndodhi... Dhe historia e së pandodhurës është madhështore dhe shumë e rëndësishme.”

¹² M. P. Pozzato, *vep. cit.*, f. 150.

II. GRAMATIKË DHE HISTORI GJUHE

